

Vývoj prožívání a intelektuálního zpracování tajemství Trojice v prvních třech staletích křesťanství¹

Trojiční dogma dostává definitivní podobu v letech 381 a 382, jak uvidíme níže. To ale rozhodně neznamená, že víra církve v toto tajemství by se zrodila na konci 4. století. **Evidentním dokladem víry v Otce, Syna a Ducha svatého je především křestní formule, která vychází z Mt 28,19.** Jedno z nejstarších² mimobiblických svědectví o křtu ve jménu Otce i Syna i Ducha svatého se nalézá v Didaché.

„Co se týče křtu, budete křtít takto: všechno toto nejprve řeknete a pak pokřtíte ve jménu Otce a Syna a Ducha svatého v tekoucí vodě. Nemáš-li tekoucí vodu, pokřti v jiné, nemůžeš-li ve studené, pokřti v teplé. Nemáš-li ani jednu, vylij na hlavu třikrát vodu ve jménu Otce a Syna a Ducha svatého.“³

Narážky na křestní formuli se nacházejí také v listech Ignáce z Antiochie († 117-138?):

„Snažte se upevnit v učení Páně a apoštolů, aby všechno, co děláte, prospívalo tělu i duchu, víře a lásce, v Synu a Otci a v Duchu, na počátku a na konci [...]“⁴

„Jste kameny Otcova chrámu, připravené pro stavbu Boha Otce, zvedané do výšky strojem Ježíše Krista, což je kříž, a za lano vám slouží Duch svatý.“⁵

Mezi klasické doklady ustálení trinitární křestní formule v první polovině druhého století patří také následující místo z Justinovy († 165) *První apologie*, kde se o křtěncích říká následující:

„Jsou přivedeni na místo, kde je voda, a jsou znovu zrozeni stejným způsobem, jako jsme byli my: ve jménu Otce všech a Božího Syna, našeho Spasitele, Ježíše Krista, a Ducha svatého, tak tedy podstupují omytí vodou.“⁶

Víra v Nejsvětější Trojici se projevovala také při eucharistické liturgii, jak o tom svědčí Justinův popis eucharistie, kde se o předsedajícím říká:

„On vezme chléb, kalich vody a kalich vína zředěného vodou a oslavuje Otce všech ve jménu Syna a Ducha svatého.“⁷

¹ Pro další studium: C. V. POSPÍŠIL, *Jako v nebi, tak i na zemi. Náčrt trinitární teologie*, 3. vydání, Kostelní Vydří – Praha: Karmel. nakl. – Krystal, 2017, s. 215-268.

² Datace tohoto spisu vzniklého v Sýrii kolísá. Většinou se udává, že kniha vznikla kolem roku 150. Nechybějí však hlasy, které Didaché kladou mezi léta 50-70. Srov. J. QUASTEN, *Patrologia I*, Casale Monferrato 1980, s. 41

³ *Didaché*, VII, 1-3; český překlad: L. VARCL – D. DRÁPAL – J. SOKOL (trsl.-edd.), *Spisy apoštolských otců*, Praha 2004, s. 18.

⁴ IGNÁC Z ANT., *Magneským*, XIII, 1; český překlad: L. VARCL – D. DRÁPAL – J. SOKOL (trsl.-edd.), *Spisy apoštolských otců*, Praha 2004, s. 125.

⁵ IGNÁC Z ANT., *Efezským*, IX, 1, s. 119.

⁶ JUSTIN, *Apol. I*, k. 61.

⁷ JUSTIN, *Apol. I*, k. 65.

Je vcelku jasné, že církev nutně potřebovala a potřebuje určité stručné shrnutí základních pravd víry, které je pro každého dospělého věřícího základním měřítkem křesťanské identity. **Toto vyznání víry se nazývalo “regula fidei” a později latinsky “symbolum” a řecky “symbolon”.** Uvedený výraz je poprvé doložen v latinské podobě u Tertuliána.⁸ Zmíněný autor daným slovem však s největší mírou pravděpodobnosti ještě nemínil krédo, jak to bylo běžné v pozdější době.⁹ První výslovné označení vyznání víry jako “symbolum” se objevuje ve třetím století u Cypirana.¹⁰ Na Východě se vyznání víry ve druhém a třetím století nazývalo prostě “víra” (*hé pistis*) nebo “učení” (*to mathéma*). Označení vyznání víry jako “symbol” se tedy objevilo ve třetím století na Západě, Východ uvedeného označení kréda přebíral až ve čtvrtém století.¹¹

Na otázku, co výraz “symbol” znamená, se nám obvykle dostane následující odpovědi:

“Symbol je znamení, na jehož základě je možné rozpoznat identitu toho, kdo se tímto znamením prokazuje. Jedná se o rozlomený předmět, jehož části si mezi sebe rozdělí osoby, které uzavírají určitou smlouvu. Každá strana musí uchovávat část rozdělené věci a předávat ji případně také svým potomkům, aby se obě části mohly znovu přiložit k sobě, což pak umožňuje rozpoznat identitu jejich nositelů, a tak doložit svazky smlouvy, která byla dříve uzavřena. *Sym-bolon* spočívá v korelaci dvou prvků, které izolovaně nemají hodnotu. Jakmile dojde k jejich vzájemnému spojení (*sym-ballo*) nebo přiložení, dva spojenci se mohou vzájemně rozpoznat jako vzájemně smluvní strany (*sym-ballontes*).”¹²

Trojčinná struktura až na nepatrné výjimky se objevuje prakticky ve všech vyznáních víry jednotlivých místních církví z prvních staletí křesťanství. Západní církev má v úctě křesťanské vyznání římské církve, tak zvané Apoštolské krédo, dále Nikajsko-konstantinopolské krédo z let 325 a 381, konečně symbol Quicumque z pátého nebo počátku šestého století v Galii, které ale v posledních desetiletích vymizelo z liturgie latinské církve. Na Východě dominuje jednoznačně Nikajsko-konstantinopolské vyznání víry.

V prvních staletích nikomu nepřišlo ni na um, aby negoval ekonomickou Trojici, tedy novozákonní zjevení Boha jako Otce, Syna a Ducha svatého. Otázkou ale bylo, **jak je to s Trojicí imanentní, tedy s Trojicí osob ve věčném božství. Právě tohoto problému se týkají všechny neadekvátní interpretace zjevení v této době, tedy tak zvané trinitární hereze.** Církev byla tímto způsobem vlastně donucena k definování trojičinného dogmatu, které má v zásadě podobu odmítnutí trojičinných herezí. Základní problém tkví ve značné komplexnosti novozákonního zjevení jako celku. Nositelé neadekvátních interpretací vytrhovali z této plnosti pouze část zjeveného tajemství. Problém lze popsat tak, že novozákonní poselství ve

⁸ Srov. TERTULIÁN, *Adv. Marc.*, 5, 1; CSEL, 47.

⁹ Srov. J. N. D. KELLY, *I simboli di fede della chiesa antica*, Napoli 1987, s. 51; originál: *Early Christian Creeds*, London 1951.

¹⁰ Srov. CYPRIÁN, *Ep.* 69, 7, 1; in *Opere di S. Cirpirano*, Torino 1980, G. Toso (ed.), s. 679.

¹¹ Srov. B. SESBOÜÉ, „Il contenuto della tradizione: regola di fede a Simboli,“ in B. SESBOÜÉ – J. WOLINSKI (edd.), *Storia dei Dogmi I – Il Dio della salvezza, I-VIII secolo, Dio, La Trinità, il Cristo, l'economia della salvezza*, Casale Monferrato 1996, s. 63-121, zde 66.

¹² E. ORTIGUEZ, *Le discours et le symbole*, Paris 1962, s. 60-61.

svém celku je jako světlo. To je však složeno z širokého spektra barev. Heretik danou plnost nerespektuje a snaží se nám vnutit dojem, jako kdyby realita byla jednobarevná. Lze také říci, že církevní pravověří (ortodoxie) jako výraz vlastní identity jsou všechny protikladné trojiční hereze dohromady obdobně, jako se světlo skládá z pestré škály všech barev spektra.

Trojiční hereze odpovídají schématu bipolárního paradoxu. Na jedné straně je Boží jedinnost, na druhé trojičnost. Jeden druh herezí neguje trojičnost, ten druhý má zase problémy s Boží jedností. Od prvopočátku se objevovaly dvě tendence, tedy na jedné straně unitaristická, na druhé tak zvaná Logos teologie, která podtrhovala pluralitu v božství. Západ a Malá Asie inklinovaly k unitaristické tendenci, zatímco Antiochie a částečně také Alexandrie k Logos teologii.

Nejstarší nevyváženost se nazývá **subordinacianismus**, který by představoval jednu verzi Logos teologie, protože bere v potaz pluralitu v božství. Jde o určité podřazování Syna Otci. Rozlišujeme měkký subordinacianismus starších církevních otců, který není herezí. Jde tu spíše o chybějící pojmový aparát a ještě nedostatečné myšlenkové zpracování daného problému. Syn je sice v božství co do božské důstojnosti roven Otci, nicméně je také tím druhým, protože z Otce vychází. V imanentní Trojici není pouze rovnost, ale také odlišnost a určité pořadí osob. Pokud se výslovně nepopírá Synovo božství, není měkký subordinacianismus herezí. Jak uvidíme níže, arianismus ze 4. století je vlastně vyhraněný a tvrdý subordinacianismus. Tvrdí-li Ježíš v Jan 14,28, že Otec je větší než on, vztahuje se to k jeho lidství.

Další hereze, která se protíví jednotě božství, je **markionismus**. Markion (cca 85-160) pocházel z Malé Asie, přesněji řečeno z Pontu u Černého moře. Jeho otec byl údajně biskupem a svého syna kvůli jeho věroučné zvrácenosti sám exkomunikoval. Kolem roku 140 se Markion přemístil do Říma, kde byl po několik let členem místní komunity. V roce 144, což je také jediné jisté datum z jeho života, které máme dnes k dispozici, byl v Římě opět exkomunikován. Je známo, že Markion pak založil vlastní církev, která se rychle rozšířila po celém Středomoří, zejména na Východě. Ve třetím století vliv této skupiny ztlačil, nicméně určitý počet markionitských komunit se udržel zejména v Sýrii až do šestého století. Markion byl nositelem výrazně helénistického způsobu myšlení, které se vyznačovalo ostrým dualismem, podle něhož by duch byl dobrý, zatímco hmota měla být negativním prvkem kosmické existence. Stavěl do protikladu zlého Boha Izraele, který stvořil materiální svět, a dobrého Boha Otce podle Nového zákona. Je evidentní, že Markionovo myšlení bylo jednak velmi silně ovlivněno gnózí, jednak výrazně antijudaistické. Z Nového zákona přijal Lukášovo evangelium a Pavlovy listy, ostatní knihy odmítal.

Nyní přejdeme k herezím, které popírají pluralitu v božství. Souhrnně bývají označovány jako různé varianty monarchianismu.

Jako první s typicky **monarchianistickou naukou** na konci druhého století, přesněji kolem roku 180 vystoupil **Noetos ze Smyrny**.¹³ Jeho učení je ovšem známo jenom ze spisů jeho

¹³ Srov. J. WOLINSKI, „Dall'economia alla »teologia« - secolo III,“ s. 163.

odpůrců. Jedná se o to, že novozákonní místa, vypovídající o jednotě mezi Otcem a Synem (srov. např. Jan 10, 30; 14, 9-10), jsou čtena jako doklad naprosté identifikace Syna a Otce. Nový zákon sice hovoří o jednotě Otce a Syna, zároveň je ale důsledně rozlišuje a nikdy nezaměňuje nebo nesměšuje. V Jan 10,30 se neříká, že Otec a Syn jsou „jeden“, nýbrž „jedno“. Noetovy postoje lze velmi dobře chápat jako reakci na dvojbožství hlásané Markionem i na podobné prvky obsažené v gnózi. Noetovo učení prý přenesl do Říma jeho žák Epigonos. Jeden zachovaný fragment z Hippolytova díla dokládá, co bylo podstatou Noetovy nauky: „Tvrdí, že Kristus je Otec a že Otec se narodil, trpěl a zemřel.“¹⁴ Odtud pak pochází název hereze „**patripassianismus**“.¹⁵ Diference mezi Otcem a Synem by byla pouze na rovině ekonomické Trojice, ale nikoli v božství, které by bylo definováno jako jediný „Otcosyn“ (*Hyopater*). Základní idea, na jejímž základě církev odmítla všechny druhy monarchianismu je velmi prostá: Bůh je pravdivý. Zjevuje-li se jako Otec, Syn a Duch svatý v dějinách spásy, pak takový zároveň nemůže věčně nebýt, protože v opačném případě by klamal.

Další formou monarchianismu je tak zvaný sabellianismus nebo také modalistický monarchianismus. Podle pramenů ze čtvrtého století by **Sabellius** měl pocházet z Libye. Tato informace však může vycházet z toho, že sabellianismus byl od poloviny třetího století velmi silný právě v Libyi. Jediné jisté údaje, které máme k dispozici, se týkají skutečnosti, že kolem roku 220 představoval Sabellius hlavního exponenta radikálních monarchiánů v Římě. Po pravdě řečeno, nevíme přesně, co vlastně Sabellius hlásal. Zdá se, že to byla určitá forma monarchianismu, který identifikuje Otce se Synem. Je známo, že papež Kallixtus (217-222 nebo 223) Sabellia exkomunikoval, a tak jasně odmítl také jeho nauku. Není vyloučeno, že Sabellius se po svém odsouzení z Říma odebral buď do Libye nebo někam do Egypta, kde se monarchianismus začal projevovat mnohem silněji než předtím. Dlužno však podotknout, že Kallixtus exkomunikoval také Hippolyta, předního představitele logos-teologie na počátku třetího století v Římě. **Rozvinutá forma sabellianismu** pravděpodobně pochází od Sabelliových žáků z doby o generaci později. Otec, Syn a Duch svatý by byli pouze způsoby zjevování ve skutečnosti jediného božství. Imanentní Trojice by tedy neexistovala. Ekonomická Trojice by byl klam a zdání. Obdobně jako v předchozím případě církev musela na toto naprosté popření trojičnosti v Bohu reagovat ostrým odmítnutím. Je třeba přiznat, že zejména v západní teologii se až do dvacátého století také vinou Augustinovy psychologické teorie, o níž pohovoříme níže, objevovaly skryté, leč evidentní inklinace k různým formám vysvětlování trojičního mystéria se silným náběhem k sabellianismu. Nebudeme je hodnotit jako vyloženě heretické, nicméně určitá neblahá zkreslení to s sebou neslo, což se pak promítalo také ne právě pozitivně do oblasti spirituality.

„Modalismus rozhodně není mrtev nebo pohřben. Absence praktického vztahu křesťanů k božským osobám, jak se to projevuje ve víře a zbožnosti velkého množství křesťanů, o tom vydává jasné svědectví. Racionalistický deismus a následně ateismus v mnoha svých podobách nastolily jako primární otázku dokazování Boží existence,

¹⁴ HIPPOLYT, *Elenchos* IX, 10; PG 16/3, s. 3378.

¹⁵ Srov. DSH, č. 284; LEV VELIKÝ, *Epist. Quam laudabiliter*, 1, ze dne 21. 7. 447.

což vedlo k tomu, že v křesťanské víře se upřednostňoval Bůh jako podstata a přirozenost se svými atributy věčnosti, všemohoucnosti a transcendence, přičemž osoby Otce, Syna a Ducha svatého s jejich vlastními charakteristikami a atributy byly dány jaksí do závorky.“¹⁶

Třetí verzí je tak zvaný dynamický nebo adopcianistický monarchianismus, který je spjat s tím, že Ježíš byl pouze zbožštěný člověk. Pak by ale imanentní Trojice neexistovala. Principem Ježíšova zbožštění by byla neosobní Boží síla, *dynamis*, po starozákonním způsobu personifikovaná coby duch Boží, duch svatý.

První, koho můžeme označit za adopcianistu v plném slova smyslu a tím pádem také jako zastánce dynamického monarchianismu, protože christologický blud je pouze jednou stranou mince, na jejímž rubu nacházíme nevyhnutelně právě zmíněný trinitologický blud, byl Theodotus z Byzance, přezdíváný Koželuh. Tento člověk rozšiřoval na konci druhého století v Římě učení, podle něhož by Ježíš byl pouze člověkem, na kterého sestoupila Boží moc v podobě holubice při křtu v Jordánu. Právě proto také Ježíš začal konat zázraky až po svém křtu. Jiní adopcianisté kladli Ježíšovo zbožštění až do události jeho vzkříšení. Druhým představitelem adopcianismu byl také Theodotos z Byzance, přezdíváný Truhlář, který učil, že Melchisedech byl božskou mocí převyšující Krista. V letech 230-250 vystupoval v Římě jistý Artemon, který hlásal v zásadě totéž co Theodotos Koželuh.

Hlavním představitelem adopcianismu a dynamického monarchianismu byl podle všeho antiochijský biskup **Pavel ze Samosaty**, sesazený synodou ze stolce v roce 268. Pokud se opřeme o zprávu Eusebia z Caesareje, který se odvolává na list vypracovaný příslušnou synodou a odeslaný římskému biskupovi Dionýsiovi, měla by podstata Pavlova učení spočívat v tom, že odmítal vyznávat příchod Božího Syna z nebe, a v tvrzení o narození Božího Syna pouze jako člověka. Podle jiné zprávy měl Pavel učit následující:

„Maria neprodila Slovo, neboť Maria neexistovala před všemi věky. Maria není starší než Slovo, a proto porodila člověka, který je stejný jako my, ale zároveň ve všem nadřazeného nám kvůli působení Ducha svatého.“¹⁷

V šestém století bylo Pavlovo učení rekonstruováno v tom smyslu, jak ho známe z dnešních učebnic teologie. Pavel ze Samosaty prý dával jméno Boha jedině Otci, Syna považoval pouze za člověka specificky obdařeného Božím Duchem, který byl pojímán pouze jako neosobní Boží síla (*dynamis*). Mystérium Trojice popisované v Novém zákoně je tedy čteno důsledně starozákonně, což by mohlo ukazovat na židokřesťanské inspirace v pozadí Pavlova učení. To by dávalo logiku, protože právě v Sýrii bylo nemálo židokřesťanů. Redukce Krista na specificky omilostněného člověka však zcela jasně narážela na víru křesťanů v Kristovo božství.

¹⁶ V. CROCE, *Il Dio di Gesù Padre di tutti*, Casale Monferrato 1989, s. 155.

¹⁷ *Fragmenta syriaca*, č. 26; citováno podle J. N. D. KELLY, *Il pensiero cristiano delle origini*, s. 174.

Jako celkově šestou potenciální věroučnou slepou uličku je třeba zmínit tak zvaný **tritheismus (trojbožství)**. To by byla nauka, která by opomíjela jedinstvo božství a tajemství Otce, Syna a Ducha svatého by prezentovala jako jsoucnost tří božských bytostí. Ve skutečnosti v dějinách nikde nenarazíme na vyhraněného triteistu, jedná se tedy o herezi hypotetickou.

Jestliže Západ inklinoval spíše k Boží jedinstvu, a proto byla jeho trojiční teologie ohrožována sabellianismem, pak Východ naproti tomu podtrhoval Boží trojičnost, a proto se někdy může objevovat inklinace k triteismu a poněkud vyhraněnějšímu subordinacianismu. Velmi výstižně se o problematice triteismu vyjadřuje evangelický teolog Jürgen Moltmann:

„Triteismus byl již od počátku křesťanskou trinitární vírou odmítán, a proto také již v roce 260 papežem Dionysiem jasně zavržen. Zavržení motivované Athanasiovským symbolem, který učí: »nikoli však tři Bohové, nýbrž jediný Bůh«, od té doby trvale charakterizovalo trinitární nauky rozvinuté v západní církvi. Jak ale ukazují dějiny teologie, nikdy neexistoval žádný křesťanský triteista! Dokonce ani Barth o žádném neví, ačkoli s triteismem ustavičně polemizuje. Pravděpodobně triteismem míní triadologii východní církve. Ve skutečnosti je to ale tak, že obvyklá polemika s triteismem slouží pouze jako plášť pro zastření vlastního modalismu.“¹⁸

Další dvě hereze, celkově tedy sedmá a osmá, jsou bezprostředně spjaté s dramatickým zrodem trojičního dogmatu ve čtvrtém století, a proto o nich pohovoříme v následující kapitole. Jedná se o tak zvaný **arianismus**, jehož zastánci popírají pravé božství Syna, a následně **pneumatichismus**, případně **makedonianismus**, v němž se neguje božství Ducha svatého.

Dlužno ještě podotknout, že nyní uvedený výčet trinitárních herezí není úplný, neboť uvedené základní formy měly celou řadu variant. Pro běžnou teologickou práci však těchto osm trojičních herezí dostačuje i z toho důvodu, že další staletí křesťanství žádnou další trojiční herezi nepřineslo. I když se hovoří například o antitrinitarismu (monarchianismu), typickém pro některé evangelické kruhy v 16. a 17. století, nebo o güntherismu, jednalo se o nauku českého Němce Antona Günthera (inklinace k sabellianismu), vždy jde vcelku snadno uvedené scestnosti redukovat na některé formy patristických herezí.

¹⁸ J. MOLTSMANN, *Trinität und Reich Gottes*, s. 161, pozn. č. 41.